

Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos

Kuo labiau žmonija tolsta nuo Antrojo pasaulinio karo įvykių, tuo aktualesnė taptų metų istorija. XX a. istorijoje įvyko daug reiškinių, kurie reprezentuoja mūsų civilizacijos vertybes ir antivertybes. Tokios sąvokos kaip „genocidas“, „kolaboravimas“, „socialinė mimikrija“ iki šiol yra teisininkų, istorikų, politologų ir psichologų mokslinių diskusijų bei ginčų objektu. Kita vertus, turime prisiminti socialinių ir humanitarinių mokslų teminės nomenklatūros formavimosi priežastis globalizacijos procese. Reikia pažymėti, kad Holokausto tyrimai tapo neatskiriama šiuolaikinių socialinio pažinimo, edukacinių, psichologinių, filosofinių inovacijų dalimi. Holokausto problemas yra gvildinę filosofai D. La Capra, H. White, sociologai Z. Baumanas, P. Bourdieu, P. Andersonas, istorikai – medievistas C. Ginzburgas ar XIX a. specialistas I. Deakas¹. Holokaustas atgaivino tokius reiškinius kaip istorinė atmintis ar žodinė istorija, kuri buvo nustumta į šalį griežto akademinio istorijos mokslo. Turime konstatuoti, kad Holokaustas – tai istorinis reiškinys, kuris turi būti istoriškai tyrinėjamas. Apskritai šiuolaikiniai Holokausto tyrimai apima naujausias socialinio, istorinio pažinimo, teisinės atsakomybės problemas.

Kaip pažymi istorikas Y. Baueris, „postholokaustiniame pasaulyje buvo keli genocidai ir keletas beveik holokaustų“². Galima paminėti proindiškai nusiteikusių Bihario mažumos žudynes Bangladeše, kurdų likimą Irake ir Turkijoje, juodaodžių sudaniečių, arabų Anya Anya naikinimą, pagaliau bosnių, kambodžiečių, tutsių, čečėnų liki-

mus. Tačiau Holokaustas unikalus istorijoje tuo, kad buvo naikinama ne vien tautos inteligentija, kariai, kultūra, amžiais susiklosčiusi visuomeninė sankloda, politinės ir socialinės institucijos, bet totaliai naikinama tauta kaip rasė. 1944 m. R. Lemkino pateiktas „genocido“ apibrėžimas yra labai platus, apibūdinantis daug veiksmų, kuriuos patyrė daugelis pasaulio tautų. „Holokausto“ sąvoka, atsiradusi 1957–1959 m., turėjo apibrėžti unikalų Naujųjų amžių istorijos reiškinį – masinį žmonių žudymą dėl rasinių motyvų.

Kalbant apie „intencionalistų“ ir „funkcionalistų“ istoriografines mokyklas ir jų teorines nuostatas, reikia pažymėti, kad jos formavosi šeštajame–aštuntajame dešimtmėčiais vokiečių ir anglosaksų istorijos moksle su „istorizmo“ šūkiu³. Jo tikslas – atskleisti nacionalsocializmo ideologijos, nacių atėjimo į valdžią priežastis, parodyti masinio žmonių naikinimo (visų pirma žydų) mechanizmo genezę. „Intencionalizmas“ atsirado kaip Niurnbergo tribunolo priimtų nutarčių padarinys, kai JAV kaltintojai nacių nusikaltimus apibūdino kaip rūpestingai organizuotą sąmokslą, kuris vėliau išsirutuliojo į karo nusikaltimus. Šios krypties istorikai dažnai remiasi Hitlerio kalbomis prieš Antrąjį pasaulinį karą. Ypač pabrėžiama jo kalba, pasakyta 1939 m. sausio 30 d. Reichstage: „Jei tarptautinis užjūrio žydų kapitalas norės įtraukti tautas dar į vieną pasaulinį karą, tai jo padarinys bus ne pasaulio bolševizacija ir žydijos pergalė, bet žydų rasės sunaikinimas Europoje“. Istorikai intencionalistai taip pat remiasi prieš užpuolant Sovie-

tų Sąjungą, kovo mėn. Hitlerio slapta direktyva žudyti visus Raudonosios armijos komisarų ir partinius pareigūnus. Žinant, kad nacizmo ideologijoje bolševizmas buvo tapatinamas su žydais kaip tos ideologijos skleidėjais, šis potvarkis turėjo paliesti vyriškos lyties žydus. Apskritai žydų eksterminacija, kaip mano intencionalistai, buvo susijusi su „Barbarosos“ planu. Hitlerio antisemitizmą priėmusi nacių partija, kiti valstybės funkcionieriai įgyvendino savo vado jaunystės svajonę – „išvalyti“ Europą nuo žydų.

Funkcionalistai apibūdina Trečiąjį reichą kaip įvairių politinių jėgų sąveiką, biurokratinę kovą, asmenų varžybas dėl įtakos Hitleriui. Jie nelaiko Hitlerio vienvaldžiu diktatoriumi, turėjusiu neribojamą valdžią, bet veikiau arbitru, kartais priimančiu, kartais atmetančiu jam naudingus sprendimus. Žinoma, istorikai nelaiko Hitlerio „dievo avinėliu“; priešingai, teigia buvus jį „fanatiška, destruktivią valią naikinti“ turinčia asmenybe. Jie teigia, kad žydų eksterminacijos Europoje planas galutinai buvo parengtas 1941 m. liepos pabaigoje. Bene žymiausias funkcionalistų atstovas H. Mommsenas teigia, kad nors Hitleris buvo antisemitas, jis nėra tiesiogiai nurodęs masiškai žudyti žydus. Nepaisant išorinės Trečiojo reichio valdymo tvarkos, šios valstybės struktūra buvo gana chaotiška – „biurokratinės ir administracinės džunglės“. Biurokratinės ministerijų, saugumo struktūros tarnavo Hitlerio vizijoms ir norams. Jo noras „išvalyti“ Europą nuo žydų buvo suprastas kaip jų masinis naikinimas.

Funkcionalistai, pagrįsdami savo teoriją, remiasi tuo, kad nėra išlikęs joks raštiškas Hitlerio įsakas dėl žydų naikinimo. Apžvelgdamas nacių politiką žydų atžvilgiu, istorikas K. Schleunes teigia, kad tai buvo „vingiuotas kelias į Aušvicą“⁴. Apskritai intencionalistai tvirtina, kad Trečiojo reichio politiką nulėmė Hitlerio asmenybė, tuo tarpu funkcionalistai konstatuoja tam tikrų vidaus ir išorinių įvykių nulemtą valstybinių insti-

tucijų „kumuliatyviąją radikalizaciją“, kuriai įtakos turėjo chaotiška įvairių režimo struktūrų veikla ir konkurencija⁵. Šios istoriografinės kryptys atitinkamai vertina „galutinį sprendimą“ – masinį žydų naikinimą Vakarų ir Rytų Europoje bei SSRS teritorijoje. Skirtingai vertinami „getoizacijos“ ir „perkėlimo“ planai – visų pirma Liublino (Nisko) ir Madagaskaro planas. Čia prasižymi detalios istorinių faktų interpretacijos, palyginimai, „svarbesnių“ faktų sankirtos su „foniniais“ faktais. Pavyzdžiui, vieni mini antisemitines jaunojo Hitlerio mintis jo knygoje „Mein Kampf“, o kiti įrodinėja augančios biurokratijos galią. Vis dėlto reikia konstatuoti, kad formaliąja prasme, regis, nei viena, nei kita pusė negali nuodugniai paaiškinti Holokausto priežasčių. Tačiau tokios istoriografinės kolizijos, kaip žinia, suaktyvina tyrimų procesus, praplečia loginių įrodymų ir apskritai istorinio diskurso lauką. Žlugus komunizmui Rytų ir Vidurio Europos valstybėse, Vakarų istorikams tapo prieinama nauja archyvinė medžiaga, tačiau ji nežymiai pakoregavo šias istoriografines nuostatas. Savaip „galutinio sprendimo“ priežastis interpretuoja istorikas Ch. Browningas. Jis teigia, kad „žydų klausimo galutinis sprendimas“ buvo užprogramuotas nacių ideologijoje ir politikoje. „Jei norime sužinoti, ką Hitleris galvojo, turime pasižiūrėti, ką Himmleris darė“, nes nėra ir, matyt, nebuvo raštiškų Hitlerio nurodymų⁶. Kritikuodamas intencionalistus, jis klausia: kodėl po 1939 m. Lenkijos kapituliacijos naciai beveik trejus metus nežudė žydų? Jo manymu, naciams ši problema buvo nuolat aktuali jų rasinės ideologijos ir politikos dalis, o jos radikalizavimas tiesiogiai susijęs su Vokietijos karinių pergalių sukelta euforija. 1939 m. rugsėjo pabaigoje Hitleris pritarė žydų perkėlimui į Liublino rezervatą, kitais metais po Prancūzijos kapituliacijos gimė Madagaskaro planas, o 1941 m. liepos pabaigoje po pergalių Rytų fronte jis radikalizavo einzatsgrupių veiklą, iš esmės pri-

tardamas masiniam SSRS teritorijoje gyvenusių žydų žudymui. Po Kijevo užėmimo ir rusų kariuomenės katastrofos prie Viazmos ir Briansko spalio mėn. Hitleris pritarė žydų deportacijoms iš Trečiojo reicho bei koncentracijos stovyklų steigimui⁷. Intencionalistų ir funkcionalistų ginčiuose dažnai kaip argumentas pateikiamos Lietuvos žydų žudynės pirmomis karo dienomis. Kaip pavyzdį galima paminėti intencionalisto H. Krausnicko ir funkcionalisto A. Streimo ginčą dėl „galutinio sprendimo“ datos. Intencionalistas H. Krausnickas neigia A. Streimo teiginį, esą birželio 17 d. Reinhardas Heydrichas nenorėjo kalbėti apie visų žydų žudymą, jis tik nurodė sunaikinti žydus, „einančius partines ir valstybines pareigas“. 1941 m. liepos 2 d. A. Streimas teigė, kad karo pradžioje egzistavo vien direktyvos, „artinančios pogromus ir egzekucijas priešingiems Reichui elementams“. Masinės žydų egzekucijos, teigiama, prasidėjo tik rugpjūčio mėn. Saugumo policijos ir SS saugumo tarnybos vadovo R. Heydricho birželio 29 d. ir liepos 1 d. instrukcijose nurodyta „tyliai“ skatinti pogromus tarp vietos gyventojų. Pasak A. Streimo, teiginys apie nutarimą dėl masinio žydų žudymo remiasi 1958 m. Ulmo teisme einzatsgrupių narių parodymais ir 1941 m. spalio 15 d. Walterio Stahleckerio ataskaita. Istorikas kaltinamųjų parodymus vertina kaip gynybinę poziciją, siekiant gauti nusikaltimų bendrininkų, o ne nusikaltėlių statusą⁸. H. Krausnickas pateikia visai priešingą interpretaciją. Jo teigimu, „galutinis sprendimas“ buvo sudedamoji karinio plano „Barbarosa“ dalis, su kuria buvo supažindinti tik aukščiausieji nacių pareigūnai ir einzatsgrupių vadai. R. Heydrichas dar prieš karo pradžią instruktavo Tilžės ir Allensteino gestapo pareigūnus dėl būsimųjų „valymo operacijų“ Lietuvos teritorijoje. SS brigadefiureris dr. W. Stahleckeris birželio 22 d. įsakė Tilžės gestapo viršininkui Horsui Böhme'ui „įtraukti visus žydus, įskaitant moteris ir vaikus, bei lietuvius, įtariamus

komunistinėmis pažiūromis, į specialią akciją 25 km spinduliu į rytus nuo Vokietijos sienos“⁹. Birželio 24–25 d. Gargžduose buvo nužudyti 384 žydai ir lietuviai. Einzatskomandos vado Karlo Jägerio raporte pažymima, kad Kauno VII forte liepos 4 d. prasidėjo masinės egzekucijos, taigi jau peržengiant prieškarines instrukcijas. Kaip pažymėjo tas pats K. Jägeris, jam liepos 2 d. atvykus į Kauną, mieste jau veikė zonderkomandos 1b būrys, vadovaujamas Ericho Ehrlingerio.

Šiame istoriografijos polemikos kontekste įdomu pažvelgti į tai, kaip vertinamas Lietuvos žydų likimas pirmosiomis karo dienomis. A. Streimas vertina egzekucijas kaip lietuvių partizanų įvykdytų pogromų rezultatą, tuo tarpu H. Krausnickas jas vertina kaip vokiečių inspiruotą, drauge su kai kuriais lietuvių kariniais būriais įvykdytą žydų naikavimo akciją¹⁰. Dauguma Lietuvos istorikų, tiriančių Holokaustą Lietuvoje ir rašančių šia tema, yra intencionalistinės interpretacijos šalininkai. Jei egzekucijas Kauno mieste laikysime pogromu, tai kyla klausimas dėl daugiau kaip trijų tūkstančių žydų aukų, nužudytų iki liepos pradžios, vertinimo. Ar tai pogromas?¹¹ Jei taip, tai iškyla funkcionalistinio pobūdžio argumentas: kiek dalies vietos gyventojų dalyvavimas tuose įvykiuose lėmė „galutinį sprendimą“? Tai tik retorinė istoriografinė replika, ne-kvestionuojant Vakarų istorikų teiginio apie pamatinį planą „išspręsti žydų klausimą“. Lietuvių istorikų sukaupta ir apibendrinta archyvinė medžiaga, be abejonės, papildoma Vakarų istoriografijos teiginius ir net polemizuoja su jais, bet tam reikia turėti savas istoriografines nuostatas.

Apskritai viena iš lietuvių istoriografijos bėdų yra nenoras arba nesugebėjimas reaguoti, nekalbant jau apie polemiką, į pasaulinės istoriografijos problemas. Tai ją paverčia provincialiu, monologiniu istoriniu diskursu, kuris ištrina istorinės realybės ir dabarties supratimą globalizacijos kontekste.

Nuorodos

¹ D. La Capra, *History and Memory after Aushwitz*, Ithaca-London; Z. Bauman, *Holocaust and Modernity*, Ithaca, 1989; M. Milchman, *Postmodernism and the Holocaust*, Amsterdam, 1998; *Probing the Limits of Representation, Nazism and the Final Solution*, Cambridge-Massachusetts, 1992. Šiame rinkinyje išspausdinti H. White'o, P. Andersono, D. La Capros, C. Ginzburgo, M. Jay'o straipsniai.

² Y. Bauer, „Against Mystification: The Holocaust as a Historical Phenomenon“, *The Nazi Holocaust* (ed. M. R. Marrus), London-Westport, 1992, vol. 1, p. 105.

³ Pagrindiniai intencionalistų istorikų darbai: L. Dawidowicz, *The War Against the Jews*, New York, 1975; H. Krausnick, H.-H. Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942*, Stuttgart, 1981; G. Flemming, *Hitler and the Final Solution*, Berkeley, 1984. Funkcionalistų mokyklai priklauso istorikai H. Mommsen, „National Socialism; Continuity and Change“, *Fascism: A Reader's Guide*/ed. W. Laguer/Harmonsworth, England, 1974; M. Broszat, „Hitler and Genesis of the „Final Solution“: An Assessment of David Irving's Thesis“, *Yad Vashem Studies*, 1979, vol. 13, p. 73-125; A. Streim, „The Tasks

of the Einsatzgruppen“, *Simon Wiesenthal Center Annual*, 1987, vol. 4, p. 309-328.

⁴ M. Marrus, *Holocaust in History*, New York, 1989, p. 40-44.

⁵ R. Browning, Ch. Beyond, „„Intentionalism“ and „Functionalism“: The Decision for the Final Solution Reconsidered“, in R. Ch. Browning, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, New York, 1992, p. 89-90.

⁶ Ibid., p. 121.

⁷ R. Ch. Browning, op. cit.

⁸ A. Streim, *The Tasks of the SS Einsatzgruppen...*, p. 315.

⁹ H. Krausnick, „Correspondence“, *Simon Wiesenthal Center Annual*, 1989, vol. 6, p. 313.

¹⁰ A. Streim, „Correspondence“, ibid., p. 342.

¹¹ Istorikas K. Avižonis taip apibūdina pogromą: „Pogromas – įvairūs smurto veiksmai ir persekiojimai, susiję su turto plėšimu bei naikinimu, kartais žmonių mušimu ir net žudynėmis. Istorijoje pogromų yra buvę įvairių rūšių: religinių, politinių, rasinių, ekonominių, nukreiptų prieš tautines ar politines mažumas, išreiškiančių organizuotą ar spontanišką neapykantą kuriai nors politinei, religinei ar rasinei grupei“. Žr.: K. Avižonis, „Pogromas“, *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1961, t. 23, p. 192.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Kuriai mokyklai save priskirtumėt, kuri mokykla yra praktiškesnė, kurios mokyklos mokymas teisingesnis?

Atsakymas: Savęs nepriskiriu jokiai mokyklai, nes tyrinėju istorinę sąmonę, mane domina tik tai. Mano manymu, funkcionalistinio pobūdžio krypties darbai yra solidesni. Pavyzdžiui, yra daug veikalų, kuriuose nagrinėjamos visų keturių einzatsgrupių vadų ataskaitos. Jos lyginamos, tekstai skaitomi kaip viduramžių kronikos. Mano supratimu, skaitant tekstą, rimtesnė yra funkcionalistų mokykla.

Klausimas: Ar jums neatrodo, kad atsakymas į jūsų klausimą, kaip galėjo įvykti Holokaustas, yra daugybės autorių literatūroje ir knygoje, pavyzdžiui, Davidovič, Siderano ir kt.?

Atsakymas: Visai atvirai sakau, kad nesutinku, jog yra toks intencionalistinis, genetinis dalykas. Atseit lietuviai buvo antisemitai, nes skaito Valančių, Kudirką ir paskui 1941 m. tai įvyko dėl to. Visiškai sutinku su profesoriaus Truskos nuomone, kad buvo visiška visuomenės demoralizacija, politinis vakuumas, autoriteto nebuvimas ir kad 1941 m. į politinį gyvenimą išėjo padugnės, kurių buvo ne vienas šimtas ar du šimtai. Tada ir buvo padaryta tai, kas buvo padaryta.